

CONTRIBUȚII LA STUDIUL AGRICULTURII TRADIȚIONALE DIN JUDEȚUL ALBA

Adriana ȚUȚUIANU
Muzeul Național al Unirii Alba Iulia

Contributions to the Study of Traditional Agriculture in the Alba County ABSTRACT

Agriculture was the main occupation in all ethnographic areas of Transylvania, although in some cases it was practised in difficult conditions, due to the less fertile soil or unfavourable climatic conditions, sometimes drought, sometimes heavy rain, frost.

The correlation between agriculture and the other main traditional occupations (shepherding, forestry), as well as with crafts (developed mainly in sedentary agricultural populations) also clarifies from this perspective the direction in which the way of life of the ancient Romanian village was oriented.

The types of agriculture can be differentiated according to the area where the farmers settled in order to cultivate the land at different stages of development, successively reached by the human communities and the techniques at their disposal. Thus, there were three systems of rudimentary agriculture (fallow land) and two dominant systems of advanced agriculture (alternating extensive, intensive concentrated and specialised).

Hill farming was practised almost exclusively with the plough with a fixed mould board, in contrast to the multilateral agricultural character of the previous type, which was limited to the cultivation of cereals. Instead, special sustainable crops were developed: vines and fruit growing. Crops played an important role in shaping the earlier and more solid sedentary character of the hill settlements.

The cultivation of land on slopes and hillsides raised the difficult problem of maintaining soil fertility early on. Ploughing accelerated the washing out of the land, so its improvement was the main concern of upland farmers. From the basic observation that where animals stayed or where manure was dumped, the vegetation was richer, the use of natural fertilisers to fertilise the fields was introduced; thus, mountain farming developed in very close interdependence with animal husbandry.

When the work in the fields was finished, the men would go to the barns in fallow soil, where the grain was stored in the attic, and the work of threshing it began. Near the barns, hay was gathered from the edges, meadows, which is why some took their cattle and even sheep with them. The intensity of these winter commutes gradually decreased, but they even decreased in the higher sectors (meadows and haylands), preferring to graze the sectors near the villages. Moreover, with the adoption of autumn wheat in crops, their production was higher.

The emergence and spread of cropping systems are part of a long-standing and general European process of increasing the use of the soil. Local requirements have increased with the population of villages. To these have been added the needs of deficit areas, which are affected by natural conditions, and then the growing demands of city markets.

Cuvinte-cheie: agricultura tradițională, păstoritul, plugul, aratul, semănatul, seceratul, cerealele
Key words: traditional agriculture, shepherding, plough, seeding, harvesting, cereals

Investigația istorică, a cărei obiectiv a fost cercetarea diferitelor aspecte cu privire la agricultură în Transilvania de sud-est în secolul al XVIII-lea și prima parte a secolului al XIX-lea, nu putea fi concepută și realizată decât sub auspiciul dat în câmpul cercetării și al interpretării istorice de *noua istoriografie* promovată de *Școala Analelor*¹.

Metoda retrospectivă, specifică istoriei dar și etnografiei, poate fi folosită în prezent, pentru studierea modului de împărțire a loturilor de pământ și clasificarea sistemelor de agricultură; dintre autorii care au folosit această metodă îi amintim: Tudor Pamfile, *Agricultura la români*, Librăriile SOCEC și Comp, C. Sfetea și Librăria Națională, București, 1913; Ștefan Meteș, *Viața agrară, economică a românilor din Ardeal și Ungaria. Documente contemporane (1508-1820)*, v. I, Tipografia „România Nouă”, București, 1921; Petre Suciu, *Proprietatea agrară în Ardeal. Scurt istoric al dezvoltării ei*, în *Societatea de Mâine*, tom VIII, nr. 6-7, 1931; Laurian Someșan, *Vechimea și evoluția agriculturii românești în Transilvania*, Prefață de Gheorghe Baltag, Brașov, 1941; Lucia Apolzan, „Cercetări etnografice în Munții Apuseni”, în *Apulum, pe anii 1939-1942*, nr. I, Alba Iulia, 1942; Idem, „Sate crânguri din Munții Apusei. Observații asupra așezărilor sociale”, în *Sociologie românească*, anul V, nr. 1-6, Iași, 1943; Idem, „Observații asupra ocupațiilor agricole în Munții Apuseni”, în *Apulum, pe anii 1943-1945*, nr. II, Alba Iulia, 1945; Nicolae Dunăre, „Interdependența ocupațiilor tradiționale la români, factor de stabilitate și continuitate”, în *Apulum*, nr. VII/2, Alba Iulia, 1969; Idem, „Mijloace tradiționale în agricultura Munților Apuseni, în prima jumătate a secolului XX”, în *Apulum*, nr. XI, Alba Iulia 1973; Idem, „Agricultura tradițională la români”, în *Revista Ialomița. Materiale de istorie agrară a României*, Slobozia, 1983; Valer Butură, „Sisteme de cultură în Munții Apuseni”, în *Apulum*, nr. VIII, Alba Iulia, 1970; Idem, *Etnografia poporului român - Cultura Materială*, Cluj-Napoca, 1978; Idem, *Străvechi mărturii de civilizație românească. Transilvania - Studiu etnografic*, București, 1989; Nicolae Edroiu, „Despre apariția plugului în țările române”, în *Terra Nostra*, v. II, Redacția Revistelor Agricole, București, 1971; Radu Oșianu, „Pluguri din Câmpia Transilvaniei”, în *Apulum*, nr. VIII, Alba Iulia, 1971; Eugen Sănduleac, „Compendiul istoriei „sistemelor agricole” din România”, în *Terra Nostra*, v. II, Redacția Revistelor Agricole, București, 1971; Maria Bocșe, „Sisteme tradiționale de transport în Munții Apuseni”, în *Apulum*, nr. XIII, Alba Iulia 1975; Ioan Toșa, „Contribuții etnografice la studiul sistemelor de agricultură transilvănene”, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei (AMET), pe anii 1974-1975*, nr. VII, Cluj-Napoca, 1975; Idem, „Contribuții la studiul agriculturii tradiționale românești”, în *Crisia*, nr. XIV, Oradea, 1984.

¹ Gyémánt 1986, p. 33.

De asemenea, merită amintite articolele și studiile de specialitate care au facilitat obținerea unei viziuni de ansamblu asupra temei cercetate, legate de uneltele și instalațiile țărănești, semnate de: Sabin Opreanu, *Terase artificiale pentru culturi în România*, în *Lucrările Institutului de Geografie al Universității din Cluj*, v. VII, Cluj-Napoca, 1942; Ion Chelcea, „Cercetări etnografice în bazinul Zlatnei și Valea Ampoiului. Mocanii”, în *Apulum*, nr. V, Alba Iulia, 1965; Idem, „Cramba: structură și funcție. Contribuție la cunoașterea culturii noastre agrare”, în *Apulum*, nr. X, Alba Iulia, 1972; Ilie Corfus, *Agricultura în Țările Române 1848-1864*, București, 1982; Nicolae Moldovan, „Documente de arhivă privitoare la unele reglementări agricole din Transilvania (secolele XVIII-XIX)”, în *Revista Ialomița. Materiale de istorie agrară a României*, Slobozia 1983; Georgeta Moraru, „Comentarii etnografice asupra celor mai vechi unelte de pe teritoriul României”, în *Revista Ialomița. Materiale de istorie agrară a României*, Slobozia 1983; Francisc Papp, „Unelte agricole în comerțul extern clujean (prima jumătate a secolului al XVII-lea)”, în *Revista Ialomița. Materiale de istorie agrară a României*, Slobozia 1983.

Barbu Ștefănescu a realizat cea mai complexă diferențiere între sistemul de cultură și tehnica de asolament, propunând folosirea noțiunilor de sistem de cultură cu două câmpuri și sistem cu trei câmpuri pentru realitățile secolului al XVIII-lea. Iar ca documentație folosește datele conscrierii comitatului Bihor din 1720 și ale celei din 1770. Din lucrările autorului amintim: „Începuturile introducerii tehnicii moderne în agricultura Bihorului”, în *Biharea*, nr. IX, Oradea, 1981; „Considerații asupra nivelului tehnicii agricole în Bihor în sec. al XVIII-lea. Implicații ale introducerii și generalizării culturii porumbului”, în *Crisia*, nr. XIII, Oradea, 1983; „Considerații asupra tehnicii agricole din Bihor în sec. al XVIII-lea. Sistemele de agricultură”, în *Crisia*, nr. XIV, Oradea, 1984; „Evoluția agriculturii bihorene în lumina planurilor cadastrale (secolele XVIII-XIX)”, în *Crisia*, nr. XIX, Oradea, 1989; *Tehnica agricolă și ritm de muncă în gospodăria țărănească din Crișana (sec. al XVIII-lea și începutul sec. al XIX-lea)*, Fundația Culturală „Cele Trei Crișuri”, Oradea, 1995; *Lumea rurală din vestul României între medieval și modern*, Oradea, 2006.

Agricultura tradițională

Agricultura a constituit ocupația de bază, în toate zonele etnografice din Transilvania, deși în unele situații s-a practicat în condiții grele, datorită solului mai puțin fertil, sau a condițiilor climatice nefavorabile, uneori seceta, alteori ploile torențiale, înghețul sau bruma².

Evoluția agriculturii în spațiul carpato-danubian a fost neîntreruptă, deoarece pâinea din grâu nu a lipsit din alimentație, chiar dacă în anumite perioade, în hrana zilnică s-a recurs la panificarea altor cereale (mei, secară, orz,

² Butură 1989, p. 186.

porumb). Pâinea sau alte produse din aluat, au fost permanent prezente la ocaziile festive sau ceremoniale, implicând un proces îndelungat de prelucrare³.

Corelația agriculturii cu celelalte ocupații principale tradiționale (păstoritul, pădurăritul), precum și cu meșteșugurile (dezvoltate cu precădere la populațiile agricole sedentare), clarifică și din această perspectivă sensul în care s-a orientat modul de viață al vechiului sat românesc⁴.

Tipurile de agricultură pot fi diferențiate, în funcție de arealul unde s-au stabilit agricultorii, pentru a cultiva pământul în diferite etape de dezvoltare, atinse succesiv de comunitățile omenești și de tehnica de care dispuneau. Astfel au existat trei sisteme de agricultură rudimentară (în țelină, în pârlăogă, și cu ogor) și trei sisteme dominante de agricultură evoluată (alternă extensivă, intensivă concentrată și specializată)⁵.

Etnografia poporului român, precum etnografia altor popoare, a deosebit trei tipuri morfologice principale: agricultura mutătoare, agricultura sedentară biennială (asolamentul biennial) și agricultura sedentară (asolamentul triennial). În lumina acestei evoluții morfologice, rezultă că fără temei s-a subînțeles caracterul instabil al păstoritului, în raport cu stabilitatea inerentă a agriculturii. Istoria culturii materiale a înregistrat destule tipuri de păstorit sedentar, dar deopotrivă și tipuri de agricultură caracterizate prin mișcare⁶.

În condițiile agriculturii rudimentare, vechii locuitori de pe teritoriul Daciei reușiseră să inventeze unele forme premergătoare sau elementare de plug - o crăcană de arbore, un cârlig de lemn agățat de un proțap etc. - cu care încercau să înlocuiască săpăliga, în zonele de șes. Adevăratul salt calitativ avea să fie realizat, de agricultura cu plugul sau agricultura prin arătură, practică cu ajutorul animalelor de tracțiune⁷ (**Fig. 1**).

Agricultura din zonele de câmpie sau de șes s-a practicat în toate zonele de mică altitudine, pe întinsele câmpii din Banat, Oltenia, Muntenia, Dobrogea, Moldova, Târnave, Crișana, dar și în luncile și văile râurilor mai mari. De fapt este cea mai obișnuită formă de agricultură, care - de la inventarea plugului - a fost efectuată numai cu plugul cu corman fix. Totodată acest tip a presupus o mai mare stabilitate a culturilor, deoarece el nu impunea strămutările pe care le impunea sistemul de agricultură prin defrișare din zonele forestiere de munte⁸ (**Fig. 2**).

Agricultura de deal a fost practică aproape numai cu plugul cu corman fix, spre deosebire de caracterul multilateral agricol al tipului precedent aceasta

³ *Ibidem*.

⁴ Dunăre 1969, p. 529.

⁵ Sănduleac 1971, p. 178.

⁶ Dunăre 1969, p. 530.

⁷ *Ibidem*.

⁸ Pamfile 1913, p. 31-33.

limitându-se la cultura păioaselor. În schimb s-au dezvoltat culturile speciale durabile: vița de vie și pomicultura. Culturile agricole au jucat un rol important în imprimarea caracterului sedentar - mai timpuriu și mai temeinic - al așezărilor din zonele de deal⁹ (**Fig. 3**).

Saltul calitativ înregistrat în procesul de transformare a aratului în plug, l-a constituit renunțarea la una din cele două „aripioare” și supradimensionarea celei rămase, care a luat forma cormanului, invenție a lumii mediteraneene, cu funcția importantă de a ridica și răsturna brazda. Acest proces de evoluție în două direcții neconcomitente a dus la apariția plugului simetric cu corman fix (cu o brazdă), întâlnit în zonele de șes și de deal și a plugului simetric cu corman schimbător, caracteristic zonelor de munte (cu două brazde). Începând cu secolul al XVI-lea, a fost introdus plugul asimetric cu corman fix¹⁰.

În perioada modernă, agricultura din zonele montane a prezentat o rentabilitate foarte redusă, ea a fiind practică în continuare, mai puțin pentru producția agricolă propriu-zisă, și mai mult în sprijinul creșterii vitelor. Pe această cale se obținea sporirea nutrețului, dar și împospătarea pământului cu ocazia aratului și prin gunoarea terenurilor. Ulterior locul arabil a fost folosit pentru pășune sau fâneață¹¹.

Agricultura montană „în răzoare” sau „terase” s-a realizat numai cu plugul reversibil (cu corman schimbător), deoarece brazda a putut fi răsturnată, atât la dus cât și la întors, numai în jos, adică paralel, cu curbele de nivel. După o perioadă îndelungată de practicare a acestui fel de arătură, se forma o „miezuină”, un „răzor” sau un „hat” (fâșie îngustă de pământ nelucrat). Îndelungata experiență a dovedit că terasele sau răzoarele astfel obținute, erau mai puțin expuse ploilor și torentelor¹² (**Fig. 4**).

Cele patru tipuri de culturi montane și submontane, dezvoltate prin defrișările după sistemul destelenirilor permanente au fost: a) pădure - iarbă - pădure, b) pădure - iarbă - cereale - pădure, c) pădure - cereale - pădure, d) cereale - iarbă (prin eliminarea pădurii din circuit). Acestea oglindesc pe deplin complexitatea și diversitatea vieții social-economice practică de locuitorii din zonele de deal și de munte, adică pe jumătate din suprafața României¹³.

Defrișarea pădurilor a constituit procedeul cel mai frecvent, datorită dublului avantaj pe care-l cumula această operație: a) obținerea solului de pădure de pe urma căruia își asigura o recoltă bogată de-a lungul a doi-trei ani și b) obținerea materiei prime pentru construcții, unelte, garduri, împletituri din

⁹ Dunăre 1969, p. 532.

¹⁰ Popa 1981, p. 86.

¹¹ *Ibidem*.

¹² Vuia 1945, p. 13; Opreanu 1942, p. 51-66.

¹³ Stahl 1958, p. 224.

ramuri subțiri etc., precum și a lemnului de foc sau pentru prepararea cărbunilor¹⁴.

Primul sistem de îngrășare a terenurilor cultivate a constat doar în alternarea neregulată a pășunilor sau fânețelor cu cereale. Fără acest procedeu de odihnire a pământului, începuturile agriculturii ar fi fost extrem de anevoioase. Un alt sistem practicat, a constat în îngrășarea terenului cu cenușă, obținută prin arderea copacilor. O variantă a acestei tehnici de îngrășare și anume pârjolitul țelinei sau al miriștii, a fost păstrat până de curând în țara noastră, pentru arderea miriștilor și a resturilor arborescente din zonele de pășune¹⁵.

Un al treilea procedeu tradițional de îngrășare a ogoarelor, pășunilor și fânețelor, practicat în forme diferite până în zilele noastre, este gunoitul cu ajutorul turmelor de oi sau al cirezilor de vaci, păscute liber sau ținute temporar în staul. Cele trei modalități practicate sunt anterioare utilizării gunoiului de grajd¹⁶.

Pentru recoltarea furajelor, și administrarea lor animalelor era folosită furca, care inițial a fost confecționată din lemn de frasin cu două coarne, înlocuită treptat de furca din fier cu trei sau patru coarne, utilizată la strângerea gunoiului din grajd, dar și pentru încărcarea lui în vederea transportării în câmp¹⁷.

În cadrul fiecărei comunități, așa-numita „desprindere” a păstoritului de agricultură, a constat în specializarea unui număr redus de locuitori, pentru îndeplinirea funcțiilor pastorale. În toate cazurile, familiile păstorilor și cele ale oierilor, rămase în sat, s-au îndeletnicit în mod obișnuit cu agricultura, dar și cu alte ocupații principale sau anexe¹⁸ (**Fig. 5**).

Sistemele de agricultură marchează etapele principale în valorificarea terenurilor arabile în evul mediu, când s-au intensificat schimburile de tehnici și de unelte agricole în toată Europa. În zonele deluroase și muntoase, aceste posibilități au fost limitate, datorită evoluției așezărilor, întinderii terenurilor arabile și a modului de cultivare a acestora. Cele mai frecvente au fost: sistemul pluriennial, sistemul bienal, sistemul triennial și sistemul anual¹⁹.

Sistemul pluriennial pe rânduri de țarină a fost practicat în zonele joase, unde în jurul micilor așezări se aflau terenuri plane sau ușor vălurite. Acest sistem a constat în cultivarea unui sector arabil mai mulți ani până sărăcea, după care se lăsa necultivat o lungă perioadă de timp, pentru a se reface²⁰.

¹⁴ Dunăre 1973, p. 580.

¹⁵ *Idem* 1969, p. 540.

¹⁶ Conea, Busuioc 1940, p. 55.

¹⁷ Informator Tecșa Ioan, sat Tecșești, comuna Întregalde, județul Alba, nr. 9.

¹⁸ Dunăre 1969, p. 543.

¹⁹ Butură 1989, p. 187.

²⁰ *Idem* 1978, p. 139.

Agricultura în sistemul plurienal pe rânduri de locuri a fost practică în unele zone înalte, pe o parte din terenurile arabile aflate la mare distanță de gospodărie. Țara Moșilor, cu satele risipite este una dintre puținele regiuni, unde o parte din terenuri s-au cultivat în acest sistem²¹.

Sistemul bienal a fost abandonat mai întâi în zonele joase și apoi în cele deluroase. În satele răsfirate din Mocăniștea Munților Apuseni, terenurile de pe versanți s-au cultivat cu păioase în sistemul bienal. Pe terenurile cu soluri mai fertile, se cultiva grâul de primăvară, iar pe terenurile cu soluri mai sărace se cultiva orzul, alacul și ovăzul, plante mai pretențioase și puțin mai productive decât cultura de bază²² (**Fig. 6**).

Sistemul trienal permitea o mai intensă exploatare a terenurilor arabile, deoarece două dintre cele trei sectoare se cultivau, iar al treilea se pășuna și se pregătea pentru culturile anului următor. Terenul arabil era împărțit în trei: o parte era semănat cu cereale (grâul de toamnă, secara), o altă parte cu cereale de primăvară folosite pentru hrănirea animalelor (orzul, ovăzul și meiul), iar a treia parte era lăsată în „pârloagă” (teren arabil necultivat)²³.

Agricultura din Munții Apuseni, s-a dezvoltat în condițiile economiei închise din Evul Mediu, când schimbul de produse dintre zonele joase și cele înalte, era restrâns și frânat de lipsa căilor de transport. Cultivarea terenurilor sărace de pe versanți, în pante mai domoale și de pe plaiuri, până la 1200m altitudine, a fost o necesitate vitală²⁴.

Pantele mai domoale din jurul vetrelor mai vechi, din depresiunile mai întinse situate spre periferia masivului (Țara Zărandului, Țara Bihariei, Depresiunea Călățele etc.), ori cele datorate eroziunilor din bazinele hidrografice înșirate de-a lungul văilor, cum sunt: Bazinul Sălciuei, Lupșei și Bistrei pe Arieșul Mic, Bazinul Zlatnei pe Ampoi etc., sunt terasate de răzoare înalte, care depășesc pe alocuri doi metri, presupunând o mare vechime a culturilor pe terenurile din susul lor²⁵.

Valorificarea terenurilor în exploatare agro-pastorală a constituit o preocupare deosebit de susținută. Ea nu s-a orientat spre dezvoltarea unei economii pastorale, pentru care munții au oferit condiții mai favorabile, ci și spre practicarea unor ocupații mixte, în centrul cărora s-a situat agricultura montană.

Intensitatea preocupărilor pentru cultivarea ogoarelor sărace, reiese de altfel și din evoluția așezărilor. În partea centrală și nord-estică a Munților Apuseni (bazinul superior al Arieșului sau Țara Moșilor, cadrul muntos al Depresiunii Călățele și Munții Gilăului), datorită formelor mai puțin evaluate a

²¹ Apolzan 1945, p. 287.

²² Butură 1989, p. 189.

²³ *Idem* 1970, p. 520.

²⁴ Vlăduțiu, p. 509.

²⁵ *Ibidem*.

reliefului, terenurile favorabile culturilor și fânețelor au avut un caracter insular²⁶.

Datorită formelor mai evaluate ale reliefului, terenurile arabile sunt tot mai întinse și constituie zone economice aparte, alături de vatra așezărilor care se localizează de obicei pe văi, de unde sunt mai ușor accesibili versanții terasați de răzoarele înalte. O parte din locuitorii din vale, și-au întemeiat gospodăriile la altitudine pe fânețe, apropiindu-se de terenurile arabile din susul lor, cum este cazul comunelor: Sălciua, Lupșa, Mogoș, Râmeț etc²⁷.

În aceste adăposturi stăteau păstorii cu animalele, să le pășuneze sau să le ierneze, dar și să gunoiască pământul. Foarte multe sălașe împânzeau hotarele satelor din Zona Mocănimii, dar în număr mai mic sunt și în Țara Moșilor, pe proprietățile mai îndepărtate de gospodării. Mutăturile, cum s-au numit aceste adăposturi temporare, au avut un rol important în formarea așa numitelor sate-crânguri din Munții Apuseni, deoarece în timp multe dintre ele au devenit vetre de așezări permanente pentru familiile tinere²⁸.

Cultivarea terenurilor de pe versanți și culmi, a ridicat de timpuriu dificila problemă a menținerii fertilității solului. De la observația elementară, că acolo unde au stat animalele sau unde s-a aruncat gunoiul, vegetația a fost mai bogată, s-a ajuns la utilizarea îngrășămintelor naturale pentru fertilizarea ogoarelor. Astfel, agricultura montană s-a dezvoltat într-o foarte strânsă interdependență cu creșterea animalelor²⁹.

În dezvoltarea sistemelor de cultură, se disting două perioade: una mai veche, în care s-au cunoscut numai păioasele (grâul, alacul, secara, orzul și ovăzul), și una mai nouă, începând din secolul al XVII-lea, în care acestora li s-au alăturat porumbul și cartoful³⁰.

Pentru efectuarea muncilor agricole ulterioare aratului (semănatul, grăpatul, prășitul, seceratul, treieratul și vânturatul), multă vreme au fost utilizate unelte de factură tradițională. Datorită durității solului, dar și a faptului că semănatul nu se efectua concomitent cu aratul, ci înainte sau după arat, grapa a avut o mare însemnătate în agricultura montană. La mijlocul secolului al XX-lea, s-au înregistrat trei astfel de tipuri: grapa cu grindeiul și dinții de lemn - care deținea o pondere predominantă, grapa cu grindeiul de lemn și dinții de fier și grapa confecționată în întregime din fier (**Fig. 7, 8**).

În Mocănime, păioasele au cedat o mare parte din terenurile mai ușor accesibile porumbului, care s-a instalat ca o cultură permanentă în grădini, în amestec cu cartofi, fasole, bostani etc. În bazinele depresionare joase, culturile

²⁶ *Ibidem*, p. 510.

²⁷ Informator Popa Marian, comuna Râmeț, județul Alba, nr. 23.

²⁸ Apolzan 1945, p. 286; *Idem* 1943, p. 152; Butură 1966, p. 344.

²⁹ Butură 1970, p. 511.

³⁰ *Ibidem*, p. 512.

de porumb au fost încadrate în ciclurile de culturi, care s-au succedat pe sectoarele zonei arabile³¹.

Sistemul mai vechi de culturi îl întâlnim în satele crânguri din Țara Moșilor, unde s-a practicat o agricultură în „țelini” cu caracter insular, înconjurată de „miriști” înțelenite pentru refacere, dar și de fânețe și păduri în dauna cărora s-au extins arăturile prin desțeleniri³².

În aceste condiții terenurile arabile, se puteau „direge” (reface) numai primăvara și toamna, cu ajutorul staulului oilor. Numărul lor, spre deosebire de Mocăniștea a fost întotdeauna mai mic, redus la strictul necesar și adeseori sub limita cerințelor minimale. Nici numărul vitelor cornute nu a fost prea mare, de aceea gospodăriile nu au dispus de suficiente îngrășăminte naturale pentru fertilizarea ogoarelor³³.

Moșii nu au renunțat la cultivarea pământului, deși cantități mari de cereale și alte produse alimentare s-au adus din țară, în schimbul vaselor și a lemnelor fasonate. În anii când nu se „făceau” bucatele în țară, nici produsele lor nu aveau trecere, în schimb cele obținute de pe ogoarele sărace din munți, constituiau o bază alimentară minimală, mai ales după ce s-au extins suprafețele cultivate cu cartofi, în dauna unor cereale întrebuițate numai pentru hrănirea animalelor³⁴.

Alături de „miriște” (teren agricol care a rămas după recoltare) cu soiuri afânate, prin arături apăreau „țelini” (teren necultivat), fie prin spargerea pajiștilor sau prin reintroducerea în culturi a miriștilor lăsate pentru odihnă (de la 3-4 ani până la 10-12 ani). Ciclul se mai repeta o dată sau de două ori, iar dacă nu se putea gunoi locul se lasă 4-5 ani pentru refacere. Slaba dezvoltare a pășorului tocmai în zonele mai înalte, nu a permis valorificarea terenurilor în pante mai domoale, spre deosebire de Zona Mocăniștea favorabilă practicării agriculturii montane³⁵.

Agricultura din Mocăniștea Munților Apuseni s-a dezvoltat într-o foarte strânsă interdependență cu creșterea animalelor. Ea s-a practicat în zonele terasate de răzoare înalte, împărțite în sectoare pe care alternează culturile în sistem bienal, dar sunt aproape unice eforturile care s-au depus până nu demult, pentru fertilizarea ogoarelor sărace de pe versanți și culmi³⁶.

Terenurile arabile s-au împărțit în sectoare, pe care alternau culturile. Un an se cultivau, iar în anul următor se pășunau și se gunoiau, numindu-se „munte” sau „imaș” (pășune). La stabilirea acestora, s-a ținut seama nu numai de

³¹ Informator Petric Nicolae, comuna Meteș, județul Alba, nr. 72.

³² Apolzan 1945, p. 295-297.

³³ Butură 1970, p. 516.

³⁴ Informator Pașca Nicolae, comuna Gârda de Sus, județul Alba, nr. 19.

³⁵ Butură 1970, p. 517.

³⁶ *Ibidem*.

structura așezărilor și de repartitia terenurilor, dar și de expunerea și altitudinea lor.

Condițiile microclimatice influențează foarte mult dezvoltarea plantelor, în primul rând a păioaselor, cărora le sunt destinate suprafețele mai întinse³⁷. Agricultorii din Zona Mocănimii au intuit de timpuriu influența lor, deoarece se evidențiau în producția mai bună sau mai slabă a ogoarelor dintr-o parte sau alta a hotarului. De aceea au împărțit în așa fel terenurile arabile, astfel încât în fiecare an să aibă în „țarini” (sectoare în expoziții și altitudini diferite), deoarece uneori bucatele se făceau mai bine în „fețe”, alteori în „doștini”, fie la altitudini mai mici sau mai mari³⁸.

Pendulările păstorilor cu animalele între zonele și sectoarele economice sătești, asigurau nu numai o producție mai mare de cereale și furaje, dar și o mai bună întreținere a acestora. Pășunatul începea primăvara prin grădinile și fânețele mai apropiate, când oile pășteau pe lângă case, sau pe proprietățile mai îndepărtate lângă colibele izolate³⁹.

Vitele cornute și chiar oile unor gospodării părăseau adăposturile de lângă casă numai în jurul datei de 15 mai, când se oprea pășunatul fânețelor. Păstorii plecau cu animalele la sălașele din munte sau imaș, unde rămâneau până spre sfârșitul verii, când se secerau bucatele din țarini. Spre acestea plecau într-o primă etapă păstorii cu vitele, iar în a doua etapă păcurărițele cu oile. Toamna după ce se cosea otava, începea pășunatul fânețelor cu vitele cornute, iar după ce se ridicau clăile de fân, începea pășunatul oilor⁴⁰.

Când se încheiau muncile câmpului, bărbații plecau la șurile din țarini, în podul cărora se depozitau cerealele, și începea îmblătitul lor. În apropierea șurilor se strângea fânul de pe margini, răzoare și pajiști, de aceea unii duceau cu ei vitele și chiar oile. Intensitatea acestor pendulații de iarnă a scăzut treptat, chiar și în sectoarele înalte (țarini și fânețe), preferându-se pășunatul sectoarelor situate în apropierea satelor. De altfel, odată cu adoptarea grâului de toamnă în culturi, producția acestora a fost mai mare⁴¹ (**Fig. 9**).

Agricultura în sistem trienal a oferit posibilități de exploatare mai intensă a terenurilor puțin accidentate din depresiuni și mai ușor accesibile, astfel încât s-au putut gunoi nu numai cu staulele, ci și cu băligar de grajd. Acest sistemul a fost întâlnit în zonele cu altitudini mijlocii, în care după doi ani o parte din terenurile arabile, mai precis cele destinate grâului de toamnă trebuiau gunoite, pentru a obține o producție satisfăcătoare⁴² (**Fig. 10**).

³⁷ Butură 1958, p. 123-124.

³⁸ *Idem* 1970, p. 519.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² *Ibidem*.

Zonele arabile s-au împărțit în trei sectoare: unul destinat toamnărilor, altul primăverilor, iar al treilea rămânea necultivat. Pentru pășunat și gunoit, terenul se pregătea pentru ciclul următor al culturilor, care începea cu grâul de toamnă, după care se cultivau porumbul, cartofii și alte semănături de primăvară⁴³.

Cultivarea terenurilor sărace din cuprinsul lor a constituit o necesitate vitală, deoarece multă vreme majoritatea gospodăriilor nu au dispus de mijloacele necesare, pentru procurarea cerealelor din zonele preponderent agricole. Dar chiar și cele care au dispus, au preferat ca cel puțin o parte dintre acestea să le obțină din ogoarele proprii, deși impuneau eforturi deosebite⁴⁴.

În condițiile economiei închise din timpul evului mediu, Mocăniștea Ampoiului a devenit o zonă tipică de culturi montane. Pentru că majoritatea terenurilor erau în pantă, practicarea agriculturii nu a fost posibilă decât după terasarea în răzoare (haturi), iar fânețele și ogoarele destinate culturilor împânzite cu adăposturi temporar au avut funcții agro-pastorale⁴⁵.

Cu timpul în urma arăturii, pământul se tot aduna pe hat, de unde începea arătura, iar locurile arate reprezentau, în curmezișul pantei, serii întregi de trepte dispuse în scară din vale și până în vârful dealului. Interesant de menționat, este faptul că arăturilor în terase pe înălțimi, nu le mai corespunde tipul de plug cu cormanul fix, de o singură brazdă, folosit la șes, ci un alt tip de plug, adaptat de multă vreme acestor condiții de relief, și anume plugul cu cormanul schimbător (plugul de două brazde), care începea arătura de jos de la bază într-un sens, se întorcea pe loc, continuându-se în sens invers prin schimbarea cormanului⁴⁶.

Pentru a evita „sărăcirea” locului, s-a folosit un procedeu practic: schimbarea de la an la an a folosirii lui, adică se practica sistemul rotativ-bienal, care consta în lucrarea terenului cu plugul și cultivarea acestuia, într-un an, iar în celălalt an rămânând izlaz. Sistemul rotativ se folosea și în Mocăniștea Ampoiului, cu mențiunea că, deși aici se ara an de an, totuși nu se cultiva același soi de cereale (într-un an porumb, iar în anul următor grâu)⁴⁷.

O altă modalitate pentru garantarea unei recolte cât mai bune era gunoiera locului. Gunoiul strâns în „melegar”, era dus pe „cucuruziște” (suprafața de pământ unde se semăna porumbul) și pe locul de fânaț, cu „tileaga” (teleaga) sau cu ajutorul „dricului” care era prevăzut cu un coș împletit din nuiele. Cu astfel de mijloace se transporta gunoiul la hotar, iar când nu era posibil să se transporte nici cu ajutorul carului nici cu teleaga, locul se gunoia cu ajutorul vitelor, fiind ținute peste noapte acolo mai mult timp⁴⁸. **(Fig. 11).**

⁴³ Informator Birlea Constantin, comuna Mogoș, județul Alba, nr. 11.

⁴⁴ Butură 1970, p. 522.

⁴⁵ Chelcea 1965, p. 453.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 456.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 457

Fără îndoială că la folosirea gunoiului ca îngrășământ, s-a recurs de obicei în zonele de munte și de deal, adică acolo unde în raport cu numărul destul de ridicat al populației se găseau suprafețe arabile restrânse și implicit slab productive. Dimpotrivă în zonele de câmpie, în relație directă cu cuantumul mai mic al populației, cu excepția unor suprafețe arabile întinse, era posibilă refacerea fertilității solului mai ales pe cale naturală⁴⁹.

Localnicii se plâneau că tot arând locul rămânea „stâncă goală”. Astfel, în condițiile date, ocupația principală a locuitorilor de aici nu putea fi numai agricultura, deși mocanii recurgeau la diferite metode pentru a face pământul roditor. În anii „de lipsă” se aprovizionau cu cereale din afara zonei lor, „adică de la țară” (cum spuneau ei), dar și din zona de șes și bogata luncă a Mureșului⁵⁰.

Din punctul de vedere al culturilor agricole, această zonă se caracteriza prin sistemul rotativ cu două câmpuri sau țarină pentru bucate și pășune sau imaș pentru creșterea vitelor mari și oierit, prin cultura „mălaiului” (porumbului) au apărut arăturile în coastă și în terase cu sau fără plug cu corman schimbător. Totodată în această zonă, solul, cât mai rămăsese din solul de pădure sau din cel rezultat din fânețe, care de cele mai multe ori a fost transformat în locuri de arat, începea să fie tot mai nepotrivit pentru agricultură, din cauza caracterului său pietros și spălat de ape⁵¹.

Spre deosebire de așezările omenești, cu o structură agro-geografică specific agricolă, ca în zonele de câmpie și de deal, în ținutul Munților Apuseni satele nu dispuneau de un hotar agricol întins și bine diferențiat, în raport cu celelalte categorii de terenuri, ci de porțiuni insulare reduse ca întindere și adeseori puțin roditoare⁵².

Pământul roditor - cultivabil sau îmbunătățit prin gunoie - se împărțea de obicei în mai multe categorii, purtând denumiri specifice: a) pământ arabil, țarină sau câmp, miriște sau holdă; b) fânețe sau cosalău; c) pășune, imaș, nimaș, sau „nimașul cășii” (pășunea de vărat pentru turmele de tipul păstoritului local-agricol) și „nămașul de la munte” (pășunea de vărat pentru turmele pendulatoare), care nu se coseau; d) rât sau rât de coastă, în care o agricultură precară se întrețesea cu pășunat și cosit; e) „răpchi neprielnice” (terenuri aride) pentru agricultură, coaste deluroase abrupte, surpături făcute de torente sau de șuvoaie, alternate cu porțiuni de pădure; f) codru, adică pădurea mare⁵³.

În strânsă corelație cu situația social-economică a locuitorilor din ținutul Munților Apuseni, și cu structura agro-geografică a terenurilor din raza

⁴⁹ Iordache 1981, p. 69.

⁵⁰ Chelcea 1965, p. 435.

⁵¹ Dunăre 1973, p. 578.

⁵² *Ibidem*, p. 604.

⁵³ *Ibidem*.

așezărilor montane, cu răspândirea teritorială a parcelelor de pământ până la mijlocul secolului XX, uneltele utilizate în cadrul agriculturii tradiționale, parcurseseră evoluție lentă și anevoioasă⁵⁴.

De foarte multă vreme, plugul a fost principala unealtă pentru lucrarea pământului. Până la apariția plugului, oamenii, au scormonit pământul cu unelte rudimentare confecționate din lemn, piatră sau coarne de animale (lemnul de săpat - „plantorul”), precum și cu unelte de o factură relativ mai eficientă, ca săpăliga, hârlețul sau cazmaua, ciocanul de săpat sau „biconul” etc.⁵⁵.

Hârlețul de fier dar și celelalte unelte, la care ne vom referi, au fost utilizate în paralel cu plugul, și anume acolo unde acesta nu răzbea. Într-adevăr datorită durității solului, dar mai ales după secătuirea solului din zonele cu păduri, agricultorii munteni au fost obligați să inventeze unelte, care să înlocuiască plugul în locurile inaccesibile acestuia. Pentru un timp au folosit separat fierul de la plugul de lemn cu corman schimbător, atașându-l la o coadă de lemn, pentru a îndeplini funcția hârlețului de fier. Prin felul în care se lucra cu ea, această unealtă de săpat avea o mai mare putere de izbire. Fiind însă relativ grea, era utilizată numai de către bărbați⁵⁶.

Ca urmare a intrării în relațiile de schimb mai regulate cu târgurile din orașele învecinate, încă din a doua jumătate a secolului al XIX-lea locuitorii din inima Munților Apuseni au început a adopta alte două unelte cu funcție similară: „ceagla” sau „cioaca”, asemănătoare ca formă cu jumătatea lată de la târnăcop. Aceasta era întrebuințată de femei deoarece era mai ușoară, iar fierul de săpat sau „biconul”, foarte asemănător ca formă cu târnăcopul, a fost întrebuințat de bărbați deoarece era mai greu⁵⁷.

Domesticirea animalelor și folosirea lor la tracțiune, a dus la extinderea adaptării uneltelor de mână la tracțiunea animală. Astfel, s-a ajuns la apariția plugului, întâlnit la românii din ținutul Munților Apuseni, cu mai multe variante evoluate: plugul simetric cu corman schimbător și plugul asimetric cu corman fix - cunoscut sub numele de „aratru”. Din punct de vedere morfologic și structural, această unealtă de arat avea o formă simetrică și se compunea din două aripi identice lateral, de o parte și de alta a locului în care grindeiul era fixat în talpă. Din punct de vedere funcțional, aratul răspundea numai necesității de a tăia brăzda, nu și celei de a o răsturna⁵⁸.

Cele două tipuri menționate mai sus au determinat două direcții de evoluție a aratului: una constând într-o formă îmbunătățită (forma asimetrică), iar pe linia primei direcții de dezvoltare, a rezultat plugul simetric cu corman

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 580.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 608.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ *Ibidem*, p.609

schimbător, cu trei variante: plugul simetric de lemn cu corman schimbător din lemn, cu brăzdarul și cuțitul din metal, plugul simetric de lemn cu corman schimbător din fier, care pe lângă brăzdar și cuțit avea și „bârșă” din metal, precum și plugul simetric de fier cu corman schimbător⁵⁹.

La scurt timp după „potcovirea” tălpii plugului de lemn, au început să pătrundă plugurile de lemn cu corman schimbător de fier, care înlocuiau „cioaca” (vârful) de fier de la talpa vechiului plug de lemn, iar uneori și cuțitul de fier (fierul lung). Acest tip de plug a fost dominant în majoritatea satelor din Munții Apuseni, până în prima jumătate a secolului al XX-lea⁶⁰.

În ceea ce privește cea de a doua direcție de dezvoltare a uneltelor de arat, adică plugul asimetric cu corman fix, cunoscut și sub numele de „plug de șes”, au mai pătruns și alte variante evolutive: plugul asimetric de lemn cu corman fix de lemn, plugul asimetric de lemn cu corman de fier, plugul asimetric de fier cu corman fix și brăzdar. Spre deosebire de alte zone etnografice, cu un relief mai propice pentru agricultură, în zona așezărilor montane s-au înregistrat pluguri asimetrice de fier cu corman fix având două sau mai multe brăzdare⁶¹.

Seceratul holdelor, cât timp a fost efectuat cu seceră pe suprafețe mici, a constituit o îndeletnicire feminină. Până în prima jumătate a secolului al XX-lea, cu coasa era cosită iarba pentru fân, otava, trifoiul, lucerna și cerealele cultivate pe suprafețele mari. Femeilor le-a revenit strânsul și legatul snopilor, iar când cerealele urmau să fie transportate din hotar către fiecare gospodărie, fetele necăsătorite împleteau cununa⁶² (**Fig. 12, 13**).

O utilizare destul de generală, a avut-o îmblăciul pentru îmblătit orzul, secara, grâul, ovăzul, fasolea și cânepa. Îmblăciului era compus din două bucăți de lemn tare (carpen, alun, fag): coada sau „odârjaua” mai lungă - care în timpul îmblătitului se apuca cu mâna, și hădăragul mai scurt - constituind partea care lovea snopul. Ambele părți componente erau legate cu ajutorul unei curele din piele țintuită, și strânsă pe deasupra cu o curelușă⁶³.

O altă unealtă tradițională, care de asemenea a cunoscut o mare răspândire, a fost „chiua” (coșarca de bătut sau sfărâmat porumbul), utilizată pentru desfacerea boabelor de pe știuleți. La baza acesteia, se aflau două „blăni” (scânduri) groase de fag găurite cu sfredelul, pentru a permite căderea boabelor de porumb într-o covată sau pe o țesătură, iar pereții acesteia erau realizați dintr-o îngrăditură circulară de nuiele⁶⁴.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 610.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 612.

⁶¹ Dinuță 1970, p. 273.

⁶² Dunăre 1973, p. 615.

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 617.

Concluzii

Cu toate restricțiile și reglementările explorărilor forestiere din ținutul Munților Apuseni, apărute către mijlocul secolului al XX-lea, în zona forestier-pastoral-agricolă se vădea neîncheiat procesul pentru întâietate între două din principalele mijloace tradiționale practicate aici pentru producerea bunurilor materiale: pădurăritul și păstoritul. De asemenea, în ciuda condițiilor agro-geografice și climatice neprielnice, locuitorii au continuat să acorde un interes mai mare agriculturii, sub forma arăturilor în terasă și de coastă⁶⁵ (**Fig. 14**).

Apariția și răspândirea sistemelor de cultură se încadrează într-un proces îndelungat și general pe plan european de intensificare a valorificării solului. Cerințele locale au sporit o dată cu populația satelor. Acestea li s-au adăugat nevoile zonelor deficitare, vitregite de condițiile naturale, și apoi a cerințelor din ce în ce mai mari ale piețelor din orașe.

List of illustrations

- Fig. 1** - Going to plough (Cetea)
- Fig. 2** – Harrowing (Cheia)
- Fig. 3** - Small cart and iron plough (Poiana Ampoiului)
- Fig. 4** - Small cart and wooden plough (“Avram Iancu” Memorial Museum)
- Fig. 5** - Ox ploughing (Poiana Ampoiului)
- Fig. 6** - Ox ploughing (Cheia)
- Fig. 7** - Wooden harrow (“Avram Iancu” Memorial Museum)
- Fig. 8** - Ploughing (Tecșești)
- Fig. 9** - Flail threshing (Mogoș)
- Fig. 10** - Manure spreading (Râmeț)
- Fig. 11** - Manure spreading sleigh (“Avram Iancu” Memorial Museum)
- Fig. 12** - Fall ploughing (Râmeț)
- Fig. 13** - Mowing (Ampoița)
- Fig. 14** - Reaping (Ampoița)

⁶⁵ *Ibidem*, p. 580.

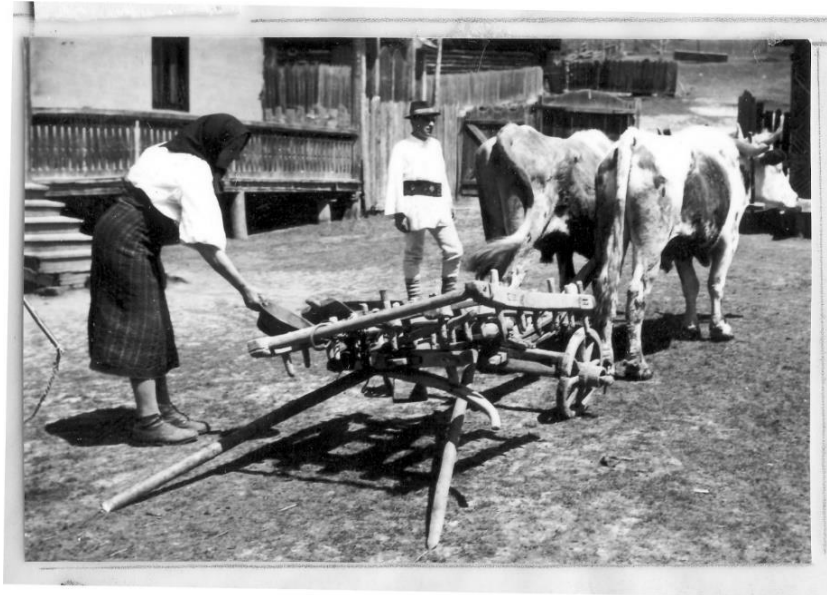

Fig. 1 - Pornitul la arat (Cetea)

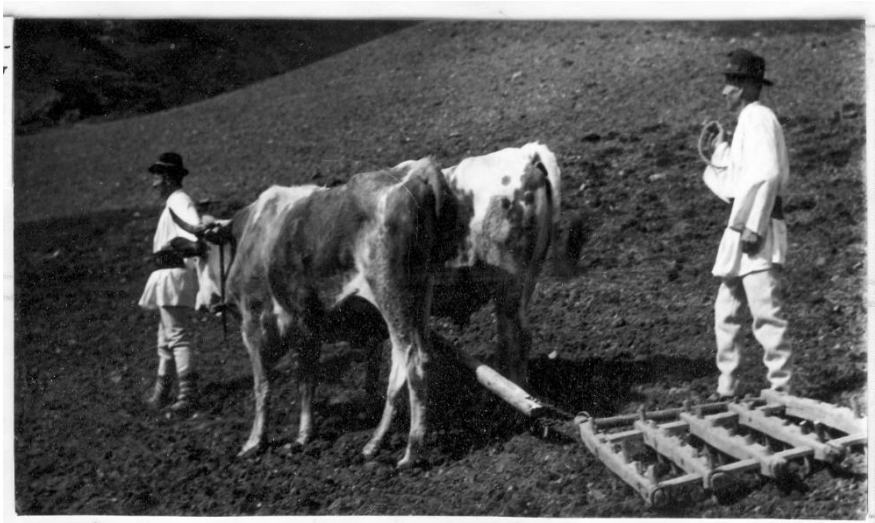

Fig. 2 - Grăpatul (Cheia)

Fig. 3 - Teleguță și plug de fier (Poiana Ampoiului)

Fig. 4 - Teleguță și plug de lemn (Muzeul Memorial „Avram Iancu”)

Fig. 5 - Aratul cu boii (Poiana Ampoiului)

Fig. 6 - Aratul cu boii (Cheia)

Fig. 7 - Grapă din lemn (Muzeul Memorial „Avram Iancu”)

Fig. 8 - Aratul (Tecsești)

Fig. 9 - Treieratul cu imblăciul (Mogoș)

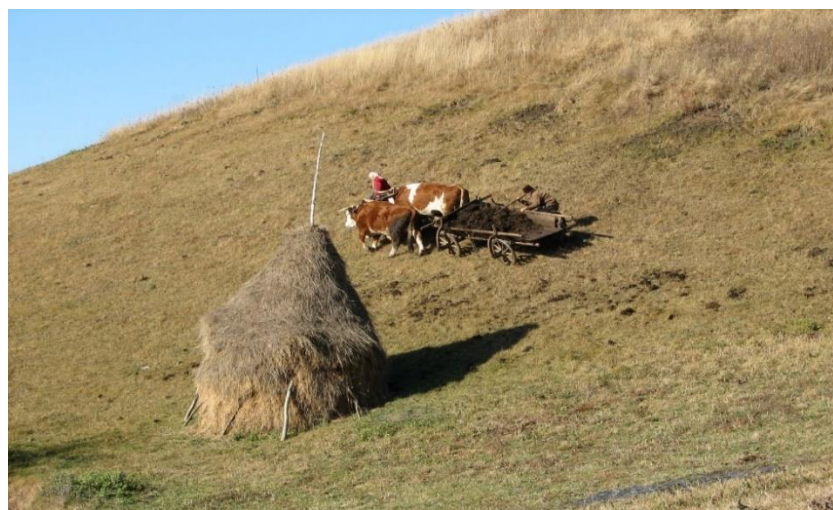

Fig. 10 - Împrăștiatul gunoiului (Râmeț)

Fig. 11 - Sanie pentru împrăștiatul gunoiului (Muzeul Memorial „Avram Iancu”)

Fig. 12 - Arătura de toamnă (Râmneț)

Fig. 13 - Seceratul cu coasa (Metes)

Fig. 14 - Scerșul (Ampoița)

Abrevieri bibliografice

- Apolzan 1942 - Lucia Apolzan, „Cercetări etnografice în Munții Apuseni”, în *Apulum, pe anii 1939-1942*, nr. I, Alba Iulia, 1942, p. 257-284
- Apolzan 1943 - Lucia Apolzan, „Sate crânguri din Munții Apusei. Observații asupra așezărilor sociale”, în *Sociologie românească*, anul V, nr. 1-6, Iași, 1943, p. 149-159
- Apolzan 1945 - Lucia Apolzan, „Observații asupra ocupațiilor agricole în Munții Apuseni”, în *Apulum, pe anii 1943-1945*, nr. II, Alba Iulia, 1945, p. 284-311
- Bocșe 1975 - Maria Bocșe, „Sisteme tradiționale de transport în Munții Apuseni”, în *Apulum*, nr. XIII, Alba Iulia, 1975, p. 581-604
- Butură 1958 - Valer Butură, „Adăposturi temporare în sud-estul Munților Apuseni”, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei (AMET)*, nr. I, Cluj-Napoca, 1958, p. 95-143
- Butură 1970 - Valer Butură, „Sisteme de cultură în Munții Apuseni”, în *Apulum*, nr. VIII, Alba Iulia, 1970, p. 509-524
- Butură 1978 - Valer Butură, *Etnografia poporului român - Cultura Materială*, Cluj-Napoca, 1978
- Butură 1989 - Valer Butură, *Străvechi măturii de civilizație românească. Transilvania - Studiu etnografic*, București, 1989
- Chelcea 1965 - Ion Chelcea, „Cercetări etnografice în bazinul Zlatnei și Valea Ampoiului. Mocanii”, în *Apulum*, nr. V, Alba Iulia, 1965, p. 451-480
- Chelcea 1972 - Ion Chelcea, „Cramba: structură și funcție. Contribuție la cunoașterea culturii noastre agrare” în *Apulum*, nr. X, Alba Iulia, 1972, p. 817-834
- Conea, Busuioc 1940 - Ion Conea, Ion Busuioc, *Clopotiva, un sat din Hațeg. Monografie sociologică*, Institutul de Științe Sociale al României, București, 1940
- Corfus 1982 - Ilie Corfus, *Agricultura în Țările Române 1848-1864*, București, 1982
- Dinuță 1970 - Gheorghe Dinuță, „Ocupațiile poporului român oglindite în colecția de unelte și obiecte a Muzeului Satului”, în *Muzeul Satului. Studii și cercetări*, București, 1970, p. 272-278
- Dunăre 1969 - Nicolae Dunăre, „Interdependența ocupațiilor tradiționale la români, factor de stabilitate și continuitate”, în *Apulum*, nr. VII/2, Alba Iulia, 1969, p. 529-550
- Dunăre 1973 - Nicolae Dunăre, „Mijloace tradiționale în agricultura Munților Apuseni, în prima jumătate a secolului XX”, în *Apulum*, nr. XI, Alba Iulia 1973, p. 573-634
- Dunăre 1983 - Nicolae Dunăre, „Agricultura tradițională la români”, în *Revista Ialomița. Materiale de istorie agrară a României*, Slobozia, 1983, p. 37-53
- Edroiu 1971 - Nicolae Edroiu, „Despre apariția plugului în Țările Române”, în *Terra Nostra*, v. II, Redacția Revistelor Agricole, București, 1971, p. 95-117
- Gyémánt 1986 - Ladislau Gyémánt, *Mișcarea națională a românilor din Transilvania între anii 1700 și 1848*, București, 1986
- Iordache 1981 - Gheorghe Iordache, „Ponderea sistemelor românești de agricultură în diferite epoci istorice”, în *Studii și Comunicări de Istorie a Civilizației Populare din Romania*, v. I, Sibiu, 1981, p.65-74
- Meteș 1921 - Ștefan Meteș, *Viața agrară, economică a românilor din Ardeal și Ungaria. Documente contemporane (1508-1820)*, v. I Tipografia „România Nouă”, București, 1921
- Moldovan 1983 - Nicolae Moldovan, „Documente de arhivă privitoare la unele reglementări agricole din Transilvania (secolele XVIII-XIX)”, în *Revista Ialomița. Materiale de istorie agrară a României*, Slobozia 1983, p. 67-71
- Moraru 1983 - Georgeta Moraru, „Comentarii etnografice asupra celor mai vechi unelte de pe teritoriul României”, în *Revista Ialomița. Materiale de istorie agrară a României*, Slobozia 1983, p. 106-114

- Opreanu 1942 - Sabin Opreanu, „Terase artificiale pentru culturi în România”, în *Lucrările Institutului de Geografie al Universității din Cluj*, v. VII, Cluj-Napoca, 1942, p. 51-66
- Oșianu 1971 - Radu Oșianu, „Pluguri din Câmpia Transilvaniei”, în *Apulum*, nr. VIII, Alba Iulia, 1971, p. 541-548
- Pamfile 1913 - Tudor Pamfile, *Agricultura la români*, Librăriile SOCEC și Comp. C. Sfetea și Librăria Națională, București, 1913
- Papp 1983 - Francisc Papp, „Unelte agricole în comerțul extern clujean (prima jumătate a secolului al XVII-lea)”, în *Revista Ialomița. Materiale de istorie agrară a României*, Slobozia 1983, p.187-196
- Popa 1981 - Popa Constantin, „Tipologia uneltelor de arat din colecțiile Muzeului tehnicii populare”, în *Studii și Comunicări de Istorie a Civilizației Populare din Romania*, v. I, Sibiu, 1981, p. 85-90
- Sănduleac 1971 - Eugen Sănduleac, „Compendiul istoriei „sistemelor agricole” din România”, în *Terra Nostra*, v. II, Redacția Revistelor Agricole, București, 1971, p. 177-186
- Someșan 1941 - Laurian Someșan, *Vechimea și evoluția agriculturii românești în Transilvania*, Prefață de Gheorghe Baltag, Brașov, 1941
- Stahl 1958 - Henri H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, v. I, București, 1958
- Suciu 1931 - Petre Suciu, „Proprietatea agrară în Ardeal. Scurt istoric al dezvoltării ei”, în *Societatea de Mâine*, tom VIII, nr. 6-7, 1931, p. 162-165
- Ștefănescu 1981 - Barbu Ștefănescu, *Începuturile introducerii tehnicii moderne în agricultura Bihorului*, în *Biharea*, nr. IX, Oradea, 1981, p. 7-38
- Ștefănescu 1983 - Barbu Ștefănescu, „Considerații asupra nivelului tehnicii agricole în Bihor în sec. al XVIII-lea. Implicații ale introducerii și generalizării culturii porumbului”, în *Crisia*, nr. XIII, Oradea, 1983, p. 167-181
- Ștefănescu 1984 - Barbu Ștefănescu, „Considerații asupra tehnicii agricole din Bihor în sec. al XVIII-lea. Sistemele de agricultură”, în *Crisia*, nr. XIV, Oradea, 1984, p. 384-483
- Ștefănescu 1989 - Barbu Ștefănescu, „Evoluția agriculturii bihorene în lumina planurilor cadastrale (secolele XVIII-XIX)”, în *Crisia*, nr. XIX, Oradea, 1989, p. 511-620
- Ștefănescu 1995 - Barbu Ștefănescu, *Tehnica agricolă și ritm de muncă în gospodăria țărănească din Crișana (sec. al XVIII-lea și începutul sec. al XIX-lea)*, Fundația Culturală „Cele Trei Crișuri”, Oradea, 1995
- Ștefănescu 2006 - Barbu Ștefănescu, *Lumea rurală din vestul României între medieval și modern*, Oradea, 2006
- Toșa 1975 - Ioan Toșa, „Contribuții etnografice la studiul sistemelor de agricultură transilvănene”, în *AMET, pe anii 1974-1975*, nr. VII, Cluj-Napoca, 1975, p. 105-120
- Toșa 1984 - Ioan Toșa, „Contribuții la studiul agriculturii tradiționale românești”, în *Crisia*, nr. XIV, Oradea, 1984, p. 359-381
- Vlăduțiu 1973 - Ion Vlăduțiu, *Etnografia românească*, București, 1973
- Vuia 1945 - Romulus Vuia, *Satul românesc din Transilvania și Banat. Studiu antropogeografic și etnografic*, Cluj, 1945

